

Михайло Олійник

Збираючи нектар оповідей про чудотворні ікони хочеться дізнатись якомога більше про предмет зацікавлення. Насамперед, мабуть, є бажання дізнатись, як виглядає чи виглядала ікона. І це природно, адже ікона є витвором образотворчого мистецтва. Недарма народна мудрість гласить: «Краще один раз побачити, ніж сім разів почути». Для людей мистецтва тут особливе зацікавлення: око мимоволі проводить стильовий аналіз, композиційний, шукає гру кольорів та форм, аналітичний розум визначає час виникнення твору, майстерню чи майстра. Безперечно, ці всі речі є дуже важливими і можуть багато відкрити для сучасної людини, митця, дослідника. Однак слід бути обережним, щоб мистецькі категорії часом не перевищили і не закрили суті ікони – аспекту її чудотворності, що полягає в дії благодаті Божої через ікону.

Якраз оцей важливий матеріал можуть нам подарувати сповнені молитвою і духом джерела старовини: патерики, житія святих, літургійні тексти (стихири, акафісти, молитви), літописи, легенди. В оповідях із сивої давнини можна спостерегти цікаву особливість: вони не містять детального або взагалі зовнішнього опису святого зображення, натомість, переповідається часом і не на одній сторінці про події, що відбувалися з іконою і людьми причетними до них. Отож, можна завважити, що автор виокремлював те, що є найважливішим, щоби серед багатьох деталей, подій не загубити найголовнішого. Трапляється, що у легендарній оповіді автор може переказувати і дрібні деталі, а також і такі, які, на нашу думку, є нереальними. Їх не можна відкидати, адже саме через них автор прагне відкрити для слухачів щось надзвичайно глибоке – іншу, вищу реальність, яку не окреслиш простими словами, тому він говорить «іносказательно». Це нагадує стиль Боголюбського твору – Біблії. Як і в Писанні, так і в літературі, про яку мовимо, найважливішим є вгледіти діалог Бога і людини. Цей діалог розкривається для нас особливо в подіях, пов'язаних із чудотворними іконами. Розповіді з елементами міфа мають перевагу над словами з прямим значенням. Міфічний елемент збагачує слово містичним змістом, збуджує і створює образ. І самі розповіді стають своєрідними «словесними іконами». Тому важливо є користати не лише з кількості зовнішньої інформації, а радше з глибини духовного змісту.

Більшість чудотворних ікон із княжих часів є загубленими, втраченими і ми, можливо, ніколи не будемо знати про їхній зовнішній образ, однак розповіді про них залишилися на сторінках патериків, літописів – так чудотворний образ продовжує діяти крізь простір і час. Ікона також продовжує жити у своїх «списках» (копіях), які теж стають чудотворними. Цікаво завважити, що копії чудотворних ікон часто не мають фотографічної подібності до оригіналу. Але це не є їх недоліком. Ікона твориться як молитва, діалог із Творцем, а цей діалог є неповторним для кожної особи, котра створена як неповторність. Тому не можуть бути дві однакові ікони. І навіть якщо копія ікони зроблена з «фотографічною» точністю, то це ще не означає, що так само є передана і молитва. З іншого боку, можна не вдаватися до детально-точного копіювання, але відчутти, сприйняти і передати духовну реальність – молитву, – тоді копія зможе передати чудотворність оригіналу. Адже головним іконописцем є Бог своєю благодаттю, а вже потім – людина, котра на благодать відкривається.

Багатий матеріал щодо ікон та іконописців та особливостей іконопочитання в перших сторіччях християнства на Русі містить Києво-Печерський патерик з початку XIII ст. Продовжуючи розповідь про чудотворні ікони з княжих часів, розпочату в попередніх

номерах часопису, познайомимось із ще однією іконою «Успення Богородиці» із однойменного храму Києво-Печерської лаври.

Про ікону згадується вже на початку Патерику в оповіді про спорудження Печерської церкви. Події пов'язуються з 1073 роком, початком будівництва церкви. Чотири церковні зодчі в Константинополі були покликані рано-вранці до Влахернського храму. Взявши із собою ще вісьмох будівничих, вони зустрілися у цьому храмі з Небесною Царицею в оточенні ангелів. Богородиця бажала, щоб була збудована церква на Русі у Києві, і звеліла взяти золота на три роки та показала «в повітрі церкву». У видінні, поруч з Богородицею, стояли два монахи, котрих вона назвала Антонієм і Теодосієм. У напуття Пречиста дала зодчим святу ікону, а у відповідь на питання, в честь кого повинна бути зведена церква, сказала: «Богородична церква буде...», мовлячи: «Хай вона [ікона] буде намісною». В Патерику не уточнюється, яку саме богородичну ікону прийняли зодчі від Пречистої. Можемо здогадуватись, що, оскільки головний храм Печерського монастиря освячено в честь празника Успення Богородиці, то найбільш імовірно, що це була ікона Успення. Крім того, в монастирі вшановують копію з чудотворної ікони Успення, яку, за переказами, привезли зодчі з Константинополя, але яка зараз втрачена. Напевно вона мала б знаходитись, згідно з традицією, у намісному ряді іконостасу – праворуч від ікони Христа.

Щодо того, яку саме ікону привезли будівничі-греки, існують різні думки науковців. Деякі дослідники, в числі яких і В. Лепакін, припускають, що в Патерику могла йти мова не про ікону празника, в честь якого освячено храм, а про ікону Богородиці намісного ряду ліворуч від царських врат: «На цю думку наводить той факт, що у печерському храмі намісною іконою є образ Одигітрії – «тої, яка вказує шлях», а зодчі прийняли ікону як благословення в дорогу. Тому й преп. Антоній вітає прибулих, кажучи: „Благословен приходъ вашъ и добри спитницу и имѣте сію честную икони Госпожини.....“»

Ще інші дані наводять на думку, що це міг бути все-таки образ Успення. З Печерського патерику дізнаємося, що ікона попередньо перебувала в знаменитому Влахернському храмі в Константинополі, збудованому в V ст. царицею Пульхерією для священних реліквій Божої Матері (див. «Слово» – 2006/5, с.14). О.Є. Етенгоф у своєму дослідженні ікон, пов'язаних із традицією влахернського богородичного культу, це згадує, називаючи чотири типи зображень ікони Успення, яка могла бути присутня у Влахернах. Однак він розповідає про Богородичну службу у Влахернах: хресний хід із влахернського храму в Халкопратію імітував процесію із Сіону в Гетсиманію, що проходила в дні святкування Успення. Можливо, переносилася і реліквія (риза Богородиці в ковчезі), а також виносні двохсторонні ікони. Можна припустити, що з одного боку такої ікони могло бути зображення Успення Богородиці, а з іншого, наприклад, Одигітрія, про яку говорить В. Лепакін.

У книзі «Чудотворные и месночтимые иконы Святой Руси на земле Украинской просиявише. Т. 1» є припущення, що чудотворний образ знаходився «біля царського місця на кришці релікварію, в якому зберігались погребальні пелени Божої Матері». Цей образ почитався на рівні з реліквіями. Редактори вважають, що ікону Успення після побудови храму в 1089р. помістили над царськими вратами, як головну святиню обителі. Передання оповідає, що ікона була з ковчегом, у який вкладено мощі святих мучеників Артемія, Полієвкта, Леонтія, Акакія, Арети і Теодора. Згодом мощі були закладені у фундамент при будівництві Успенського храму.

Як вказує Патерик, ікона, перебуваючи ще в Константинополі, вважалася чудотворною: «Богородица... свого пречестнаго образа ікону дарувавши і ту намістницю постави, от нея же чудеса многа створюються»»»»». З Патерика важко зрозуміти, з якою іконою відбулося чудо при розписуванні Печерської церкви, коли голуб влетів у ікону і вилетів знову. Деякі передання вказують, що саме з цією.

На початку ХХст. було видано повний опис Великої (Успенської) церкви, складений в середині ХVІІст. Павлом Алеппським, в якому він згадує про Оранту у вітварі. У ілюстраціях Тарасовича до Патерика видання 1760 р. можна побачити Оранту (Знамення) в намісному ряді та ікону Успення, в аналогічно збереженій копії, ту ж саму – над царськими вратами. І хоча ці свідчення з пізнішого часу, та гадаємо, що вони не випадкові.

Н. О. Карабінов, розглянувши непрямі свідчення Патерика, робить припущення, що чудотворна намісна ікона передбачає швидше зображення «Цариці Небесної», ніж Успення. А ікона Успення, що згадується Нестором у житті Феодосія ще до приходу греків-будівничих, пов'язується автором з більш раннім періодом історії Печерського монастиря.

Автори приміток до Києво-Печерського Патерика виводять існування щонайменше трьох чудотворних ікон Богородиці з Успенської церкви:

1. Неодноразово згадувана в джерелах, принесена греками з Константинополя ікона Цариці Небесної стала, можливо, жертвою одного із сплюндрувань монастиря.
2. Вітварна мозаїка із зображенням Оранти; знищена пожежею 1718р.
3. Ікона Успення, котра зберігалась у монастирі з більш раннього часу.

У свою чергу О. Е. Етенгоф говорить про три чудотворні ікони, які почиталися у Влахернах: Оранта, Умилення (в повний ріст), Цариця Небесна, що стали прототипами багатьох ікон Київської Русі того часу (див. «Слово» – 2006/5, с.14). Це дає підстави зробити деякі висновки:

1. Ікона «Цариця небесна» (як різновид типу Одигітрія), на нашу думку, могла бути в іконостасі, а можливо, і запрестольною мозаїчною в апсиді.
2. Ікона «Оранта» (можливо «Знамення») могла бути не тільки як мозаїка, але і як намісна в іконостасі.
3. Ікона «Одигітрія», можливо, існувала ще і така в іконостасі.
4. Ікона «Успення» над царськими вратами або в намісному ряді іконостасу.

Про останню маємо найбільше відомостей, хоча не можна впевнено сказати, що всі вони стосуються саме її. Вважають, що ікону «Успення» після побудови храму 1089 р. помістили над царськими вратами як головну святиню обителі.

Про вигляд ікони можемо судити за копією. У центрі – ложе з Богородицею. За ним – Христос приймає святу душу Своєї Матері на руки. Біля Його голови – два ангели, що її супроводжують. З обох боків ложа – групи апостолів. У головах серед апостолів – Петро з кадилом, в ногах – апостол Павло. В ложі Богородиці зроблено маленький ковчег для мощей. За апостолами – з двох боків архітектура, яка вказує, що дія відбувається на Сіоні, в Єрусалимі, в домі Марії.

Згідно з палестинською традицією, на найдавніших іконах Успення зображали одного чи двох ангелів, що злітають з неба і беруть з рук Христа душу Богородиці. Починаючи з ХІІ ст. навколо постаті Христа з'являється мандорла, згідно з апокрифом: Христос прибув по душу своєї Матері в оточенні ангелів. У ХІVст. починають зображати постать херувима на верху мандорли (спочатку в Константинопольському іконописі). У ранній

іконографії зображали підніжок біля ложа, на якому – взуття Марії. Згодом на підніжок ставили свічник. З XIVст. збільшується вплив апокрифів на іконографію. Внизу біля ложа починають зображати єврейського жреця Ефонія, котрий під час похорону Богородиці намагався перекинути ложе з її тілом, а ангел відрубав йому руки. Зображали апостолів у небі, що лежать на хмарах, а також групи жінок з боків .

Якщо вірити точності копії композиції Успенської ікони з Печерської церкви, видається, що оригінал справді міг походити з часу до XI ст. Згодом ікону покрили золотою ризою, залишивши неприкритими лише обличчя і руки, прикрасили дорогоцінним камінням.

З іконою пов'язані різні події, що описуються в Патерику, однак не маємо впевненості, з якою саме іконою з кількох печерських вони пов'язані. Про це оповімо пізніше.

Якою ж була подальша доля Успенської ікони?

1718 року в лаврі сталася пожежа, яка знищила келійні корпуси і сам собор. Свята ікона вціліла, лише ледь обгоріла в кутку . Після цього випадку ікона Успення стала особливо почитаною і прославилася різними чудами. Вельможі неодноразово прикрашали її золотими ризами і дорогоцінним камінням. Сам образ помістили в дорогу оправу у вигляді сяючого круга із зорями і стали спускати на шовкових стрічках з-над царських воріт для цілування. У лавру надходили щедри пожертви від людей, котрі отримали допомогу, молячись перед чудотворним образом.

З настанням Радянської влади 1918 року зменшилось і число молільників. Під час конфіскації церковних цінностей 1922 року з ікони зняли дорогі прикраси і вона стала експонатом музею атеїзму, в який більшовики перетворили Успенську церкву лаври. Після окупації Києва німецькими військами, гітлерівська влада конфіскувала ікону як старовинну цінну пам'ятку мистецтва і вивезла 1943 року до Східної Пруссії. Відомо також, що ешалон потрапив під бомбардування .

На сьогодні доля ікони невідома. Але в Києво-Печерській лаврі здавна почитали копію Печерської ікони «Успення», написану в кін. 17-18 ст., що перебуває в

Хрестовоздвиженському храмі на Ближніх печерах. Її почитали на рівні первообраза.

Біля цієї ікони також відбувались чуда. 1960 року перед закриттям обителі, образ врятував намісник лаври, єпископ Чернігівський, Нестор. А згодом передав Київському митрополитові Йоану Соколову. 1977 року однієї ночі святий образ помістили над царськими вратами Володимирського собору в Києві. 1988 року, 11 жовтня, ікону торжественно повернули в лавру над врата Хрестовоздвиженського храму. Нині ікону спускають для поклоніння в середу під час Служби Акафісту і щодня після Літургії .

З давніх часів празник на честь цієї ікони звершують у день Успення Богоматері – 28 (15) серпня і 16 (6) травня.

(продовження в наступному номері)

М. Олійник. «Чюдесні» ікони в княжих часах. Одна чи три чудотворні ікони Києво-Печерської лаври // СЛОВО №1 (31) (2007) 14-16